

Dr hab. Anna Boguszewska prof. uczelni
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Pedagogiki i Psychologii
Instytut Pedagogiki
Katedra Wczesnej Edukacji

Lublin, dn. 25 sierpnia 2023

Recenzja

pracy doktorskiej Pana mgra Mirosława Łukasika
pt. *Ekspresja plastyczna jako środek wyrażania emocji przez uczniów ze specjalnymi*
potrzebami edukacyjnymi w młodszym wieku szkolnym
napisana pod kierunkiem naukowym Pani prof. dr hab. Urszuli Szuścik
oraz promotora pomocniczego Pani dr Joanny Skibskiej

Ogólna charakterystyka opracowania

Praca doktorska mgra Mirosława Łukasika napisana została pod kierunkiem naukowym prof. dr hab. Urszuli Szuścik oraz promotora pomocniczego dr Joanny Skibskiej. Nosi tytuł *Ekspresja plastyczna jako środek wyrażania emocji przez uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w młodszym wieku szkolny*. W opracowaniu podjęto temat wyjątkowo istotny ze względów społecznych, edukacyjnych i wychowawczych a nieczęsto podejmowany. Dotyczy on uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi będących w młodszym wieku szkolnym oraz zagadnienia aktywności plastycznej. Ekspresja plastyczna stanowiła tu środek do wyrażania emocji przez uczniów.

Wielu pedagogów wskazuje na bardzo ważną rolę ekspresji w życiu dziecka. Jak podkreśla Halina Semenowicz ekspresja to psychiczna czynność wyrażania siebie, czynność związana z wyrażaniem estetycznym zjawisk emocjonalnych związanych z relacją twórcy-dziecka i jego wytworu. Ekspresja – rozumiana jako „wyraz” uczuć, przeżyć, wyobraźni – jest często utożsamiana z funkcją terapeutyczną jako rozładowanie napięć psychicznych¹. Docenianie ekspresji plastycznej w koncepcjach pedagogicznych nie zawsze przekłada się na ich stosowanie w praktyce, tym bardziej jako istotnego czynnika wspierającego prawidłowy rozwój. Współcześnie wykorzystywanie działań plastycznych stopniowo nabiera znaczenia w

¹ Zob. H. Semenowicz, *Freinet w Polsce*, Warszawa 1980.

edukacji, wychowaniu i terapii. W przedłożonej pracy doktorskiej założenia wyrażone w koncepcji badań własnych zostały zastosowane w praktyce, co niewątpliwie podnosi rangę opracowania. Zatem za wysoką wartością pracy przemawia również jej charakter, jest to obszerne studium empiryczne z zakresu nauk pedagogicznych. Praca jest oryginalna i nowatorska zarówno w formie wyboru tematu jak i jego sposobu realizacji. Jej celem jest przedstawienie propozycji niwelowania zachowań niepożądanych społecznie oraz zaburzeń emocjonalnych u uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi przez zastosowanie eksperymentalnego programu, w którym zaprojektowano wykorzystanie funkcji terapeutycznej ekspresji plastycznej oraz jego weryfikacja badawcza.

Zagadnienia z zakresu pedagogiki ogólnej, wczesnoszkolnej, psychologii oraz sztuki w zakresie ekspresji plastycznej i terapii wykorzystujących działania plastyczne znalazły miejsce w niniejszej pracy doktorskiej. Zatem warto podkreślić jako dużą wartość pracy, interdyscyplinarne podejście do tematyki i pola badawczego, umiejętne wykorzystanie kilku zakresów zaczerpniętych z pokrewnych dyscyplin naukowych oraz sztuki.

Analizy wybranych wątków najważniejszych z racji obranej tematyki przeprowadzono na podstawie klasycznego zestawu literatury przede wszystkim z zakresu pedagogiki, psychologii oraz terapii przez sztuki plastyczne. Tworzą one konieczne zarysowanie zagadnień wyeksponowanych w temacie pracy. Literatura została wykorzystana skrupulatnie i refleksyjnie. Poprawnie zaprojektowano i przeprowadzono koncepcję badań własnych. Uzyskany materiał empiryczny poddano analizie ilościowej i jakościowej. Opracowanie w warstwie empirycznej wnosi element nowości do teorii pedagogicznej, poszerzając wiedzę dotyczącą stosowania ekspresji plastycznej jako środka wyrażania emocji przez uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w młodszym wieku szkolnym. Dysertacja liczy 395 numerowanych stron, w tym zawarty jest Aneks.

Struktura pracy i jej wartość merytoryczna

Dwudzielna struktura niniejszej rozprawy doktorskiej jest konsekwentnie wytyczona logiką założonego celu i zamierzenia badawczego, które skupia się wokół kilku obszarów treściowych, poprzedzonych wstępem. Treści pracy doktorskiej podzielono tworząc pięć rozdziałów. Jest to układ logiczny, równoważny i klarowny. Trzy pierwsze rozdziały to przegląd kluczowych zagadnień opracowany na podstawie literatury naukowej stanowiący podstawę teoretyczną dla dalszej części opracowania. Kolejne dwa rozdziały to założenia

metodologiczne oraz realizacja autorskiej koncepcji badawczej, tworzące część drugą opracowania.

Wstęp jest interesująco napisany i właściwie zbudowany (s. 8-10). Zawiera syntetyczną charakterystykę zagadnień zwianych z ekspresyjnymi działaniami uczniów elementarnego etapu kształcenia szkolnego oraz ukazuje terapię przez sztukę jako środek wspomagający rozwój, pomagający uczniowi w poznaniu nowych sposobów widzenia, wartościowania i interpretowania obserwowanych sytuacji życiowych i zjawiska. Zwrócono uwagę, że dla dzieci z trudnościami rozwojowymi ekspresja plastyczna często stanowi wyjątkową a czasem jedyną szansą do budowania komunikacji z innymi ludźmi. Uzasadniono wartość podjęcia wybranego zagadnienia jako tematyki dysertacji i jego znaczenia w edukacji szkolnej. W części końcowej wstępu podano strukturę opracowania.

Rozdział pierwszy zatytułowany *Ekspresja plastyczna jako środek wyrażania emocji* podaje charakterystykę rodzajów ekspresji i jej form wyrazu. Wyjaśnia pojęcie ekspresji i ukazuje jej wartość w sztuce i w życiu dziecka. Autor słusznie przywołuje tu najważniejsze badania i refleksje naukowe między innymi polskich naukowców, od klasycznych ujęć Marii Braun-Gałkowskiej, Antoniego Kępińskiego, Władysława Tatarkiewicza, po analizy Anny Trojanowskiej, Stanisława Popka czy Wiesławy Pielasińskiej. Badania te ukazane są w kontekście obcych koncepcji. Interpretując analizy zasadnie podkreślona została terapeutyczna rola ekspresji oraz jej łączność z wieloma aspektami ludzkiego życia jako naturalnego przejawu aktywności fizycznej oraz sposobu komunikacji. Autor prezentuje zagadnienie aktywności twórczej dziecka w młodszym wieku szkolnym eksponując znaczącą rolę nauczyciela odpowiedzialnego za organizację procesu twórczego. Słusznie podkreśla, że kluczowym zadaniem o charakterze wychowawczym i dydaktycznym jest kształtowanie postawy twórczej u dzieci. Analizy te warto wzbogacić o poglądy Marii Gołaszewskiej, tak znaczące dla omawianej kwestii. Autor szczegółowo i z profesjonalnie odnosi się do procesów tworzenia i percepcji dzieła sztuki analizując również jego strukturę. Prezentuje również z dużym rozumieniem ich znaczenia, fazy rozwoju twórczości plastycznej dziecka w młodszym wieku szkolnym. Doktorant swobodnie porusza się w specjalistycznych rejonach języka sztuki.

W analizach tego obszaru tematycznego warto zachować konsekwencję układu problemowo-chronologicznego jako najodpowiedniejszego metodologicznie do tego typu naukowych analiz i interpretacji. Warto również uporządkować kolejność cytowanych autorów, z zachowaniem ich rangi ze względu na wkład naukowy do dyscypliny. Decydując się na publikację pracy, warto udoskonalić tę część.

Rozdział drugi dotyczy rozwoju społeczno-emocjonalny dzieci w młodszym wieku szkolnym. Treści te spójne są pierwszym prezentowanym obszarem, z podkreślając fakt, że kształtowanie i rozwijanie plastycznej ekspresji dziecka wiąże się ściśle z rozwojem jego osobowości i rozgrywa się w określonym środowisku. Autor podejmuje próby definiowania pojęcia *emocja* i pokrewnych terminów (afekty, inteligencja emocjonalna). Umiejętnie wykorzystuje wielość opracowań z zakresu psychologii i pedagogiki do charakterystyki rodzajów emocji oraz różnorodności postrzegani ich w badaniach psychologicznych. Celnie wiąże omawiane zagadnienie z percepcją sztuki. Wykorzystując konkretne przykłady potwierdza pogląd, że emocje wywoływane przez dzieło sztuki nie są skutkiem jedynie odbioru przekazu dzieła. Dużą rolę odgrywa głębsza znajomość kultury, jej znaczeń, symboliki, wartości społecznie uznawanych, do których się dzieło odnosi. Cenne jest, że Autor w tym obszarze tematycznym zauważa i rozważa szerszy kontekst antropologiczny, kulturowy.

W wnikliwie zostały przeanalizowane czynniki warunkujące rozwój emocjonalny dziecka z wyakcentowaniem znaczenia rodziny, uznanego jako najistotniejsze środowisko wpływające na zachowania dziecka. Proces rozwoju emocjonalnego został scharakteryzowany w kontekście rozwoju społecznego, z ukazaniem wzajemnych zależności i jego fluktuacyjnego charakteru. Autor wykazał wielostronne, analityczne podejście do omawianego zakresu tematycznego, wpisując rozwój emocjonalny w zadania rozwojowe w młodszym wieku szkolnym. Podkreślił wagę harmonii rozwoju w uzyskiwania przez dzieci dojrzałości szkolnej oraz znaczenia emocji i motywacji dla pomyślności edukacji szkolnej ucznia. Podjął również aspekt zaburzeń emocjonalnych, ich przyczyny oraz skutki. Wskazał czynniki zaburzające rozwój, np. wpływ emocji strachu, lęku na zachowanie dziecka oraz sposoby pomocy w tym szczegółowo zaprezentowano rolę terapii przez sztukę w rozwoju kompetencji społeczno-emocjonalnych dzieci w młodszym wieku szkolnym.

W kontekście wyżej wymienionych dwóch obszarów tematycznych ukazany trzeci obszar dotyczący specjalnych potrzeb edukacyjnych dopełnia kompletności treści. Podobnie jak wcześniej Autor ukazał zagadnienie w świetle specjalistycznej literatury przedmiotu. Rozdział ten jest syntetycznym ujęciem, zawierającym niezbędne wątki. Zawiera definicje pojęcia specjalnych potrzeb edukacyjnych. Autor słusznie podkreśla rolę kompetencji emocjonalno-społeczne w prawidłowym funkcjonowaniu dzieci. Ukazuje ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, dużo uwagi poświęca zagadnieniu autyzmu, zespołowi Aspergera oraz szczególnym trudnościami jakie towarzyszą dzieciom z zespołem ADHD w szkole. Ukazując problemy w funkcjonowaniu emocjonalno-społecznym uczniów

ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi podaje formy pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Prezentuje znane z literatury propozycje działań arteterapeutycznych z osobami nadpobudliwymi emocjonalnie. Mgr Mirosław Łukasik opisuje wykorzystywanie technik plastycznych w działaniach terapeutycznych, co z racji na specyfikę dyscypliny okazało się nietrywialnym zadaniem dla Autora. Zapewne wiedza i umiejętności w tym obszarze będą jeszcze doskonalsze.

Oceniając wysoko tę część pracy (ss. 11-163), należy podkreślić, że ujmowanie zagadnień badawczych przy wykorzystaniu wielu dyscyplin naukowych a w tym wypadku i sztuki, które ma tu miejsce, stanowi niezaprzeczalną wartość i zaletę. Rozdziały są spójne i powiązane z zasadniczą ideą i celami badawczymi. Podejmowane wątki prezentowane są we właściwych, zasadnych proporcjach, w przemyślanej strukturze, zestawianych w sposób kompetentny. Cenne okazują się wyjaśnienia istotnych w dysertacji pojęć ukazywanych przez Autora wieloaspektowo oraz liczne odniesienie się do założeń teoretycznych, koncepcji pedagogicznych. Autor wykazał się dobrą znajomością literatury naukowej z zakresu pedagogiki, psychologii, nauk prawnych, teorii sztuki oraz terapii przez sztuki plastyczne. Część przeglądowa pracy, stanowi dobre zaplecze do zaprojektowanych badań własnych. Zaświadcza o znajomości tematyki badawczej. Każdy z rozdziałów wyposażony został w podsumowanie co dodatkowo potwierdza umiejętności autora w zakresie interpretacji źródeł.

Druga część (rozdział 4, ss. 164-198) dysertacji tworzą założenia metodologiczne autorskiej koncepcji badawczej, jest to podstawa do wskazania i realizacji wyznaczonego celu badań. Sposób opracowania zaświadcza, że Autor miał właściwie przemyślaną drogę postępowania badawczego. W rozprawie precyzyjnie zostały podane przedmiot i cel badań oraz problemy i hipotezy badawcze. Poprawnie opisane zostały dalsze elementy procesu badawczego: dobór grupy, metody i techniki, narzędzia badawcze oraz organizacja badań własnych.

Przedmiotem badań w pracy doktorskiej było określenie oddziaływania programu arteterapeutycznego - plastycznego na zmiany w funkcjonowaniu społecznym uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Odpowiada to problemowi głównemu czyli próbie odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu oddziaływania terapeutyczne przez ekspresję plastyczną niwelują występujące u uczniów zaburzenia emocjonalne.

Autor do przedsięwzięcia badawczego zastosował bogaty, wręcz imponujący zestaw metod, technik i narzędzi badawczych umożliwiających ilościowe i jakościowe analizy. Wiodącą metodą był eksperyment pedagogiczny naturalny – technika jednej grupy, czasochłonna, wymagająca od badacza wielkiego zaangażowania. Zastosowano również

obserwację, technikę próbek czasowych i zdarzeń, (z wykorzystaniem arkusza obserwacyjnego), technikę analizę dokumentów. Metodami wspierającymi były: metoda socjometryczna, technika socjometryczna w ujęciu J. L. Moreno, metoda sondażu diagnostycznego z technika ankiety. Na uznanie zasługuje również zastosowanie studium przypadku, które wymagało indywidualnego traktowania każdego dziecka podczas badań. Poddane badaniom były obszary rozwojowe uczniów w zakresie percepcji słuchowej, wzrokowej, motoryki małej i dużej ekspresji plastycznej. Zestaw metod dopełnia metoda sędziów kompetentnych, obiektywizująca oceny danych zgromadzonych w toku badań jakościowych, przez badaczy nie często wykorzystywana, czasochłonna i wymagająca dużego doświadczenia.

Na podkreślenie zasługuje opracowanie na potrzeby badań własnych narzędzi badawczych oraz programu zajęć arteterapeutycznego, według którego były prowadzone zajęcia plastyczne w badaniach eksperymentalnych. Dobór metod, technik i narzędzi ma pełne uzasadnienie metodologiczne i merytoryczne, zasługuje na ocenę bardzo wysoką ocenę. Ostatnią, bardzo obszerną część pracy stanowi przeprowadzona na wysokim poziomie analiza i interpretacja wyników badań (rozdział 5 ss. 199- 340). Cel autorskich badań zawartych w rozprawie doktorskiej mgra Mirosława Łukasika było przedstawienie propozycji niwelowania zachowań niepożądanych społecznie oraz zaburzeń emocjonalnych u uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi wykorzystując eksperymentalny program terapeutyczny uwzględniający ekspresję plastyczną oraz jego weryfikacja badawcza. Z uznaniem należy stwierdzić, że cel w pełni zrealizowano. Badania są nie tylko interesujące ale oryginalne, wnoszą nowe doświadczenia do dyscypliny pedagogiki. Oryginalny materiał ikonograficzny zamieszczony w aneksie pracy dopełnia całościowego obrazu badań. Przedsięwzięcie badawcze ma bardzo wysoki poziom. Tę część opracowania z racji na unikatowy charakter szczególnie wyróżniam. Całość prezentacji badań cechuje umiejętność klarownego przedstawiania, wysoki poziom czytelności.

Praca stanowi spójną całość, zainicjowana wstępem, domknięta została zakończeniem, które jest również na wysokim poziomie merytorycznym. Autor wykazał się umiejętnością sprawnego korzystania z aparatu naukowego. Opracował spis schematów, tabel, wykresów, materiału ikonograficznego oraz wykaz bibliografii.

Ocena strony formalnej pracy

Struktura pracy jest spójna a jednocześnie zróżnicowana treściowo, dzięki podjętym wątkom tematycznym zakorzenionym w różnych dyscyplinach. Budowa pracy (część pierwsza to rozdz. 1, 2, 3 ss. 11-163 oraz część druga - rozdz. 4, 5 ss. 164- 343) jest logicznie uzasadniona. Treści prezentowane są klarownie, na ich wysoką czytelność wpływają licznie prezentowane schematy, tabele, rysunki i wykresy.

Obrany tytuł adekwatnie i właściwie określa zawartość merytoryczną dysertacji. Część pierwsza oparta na przeglądzie i analizie naukowej literatury ma równoważną strukturę. Na ogół prawidłowo zastosowano aparat naukowy związany z cytowaniem oraz sporządzaniem przypisów bibliograficznych, zdarzają się uchybienia (np. s. 35, 56, 59, 73, 74, 78, 84, 159 i in.). Język poprawny, nieliczne uchybienia językowe głównie stylistyczne, czasem logiczne lub użycie języka potocznego, pomyłki w rozwinięciu imienia (np. Marian a nie Mikołaj Ochmański). Aneks warto wyposażyć w osobny spis.

Te techniczne uchybienia, przecież obecne w różnym stopniu w każdym opracowaniu naukowym, nie czynią pracy mniej wartościowej pod względem merytorycznym. Wskazanie ich ma posłużyć udoskonaleniu tekstu, w procesie przygotowania do publikacji.

Konkluzja

Recenzowana praca doktorska, w moim przekonaniu, jest wartościowa naukowo. Jest opracowaniem o wysokich wartościach poznawczych. To dzieło dojrzałe, merytorycznie i metodologicznie spójne. Autor wykazał się szeroką znajomością literatury przedmiotu oraz umiejętnością refleksyjnego korzystania z niej. Posiada niezbędne umiejętności w zakresie planowania badań i konsekwentnej ich realizacji.

W konkluzji końcowej stwierdzam, że praca doktorska Pana mgra Mirosława Łukasika pt. *Ekspresja plastyczna jako środek wyrażania emocji przez uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w młodszym wieku szkolnym* napisana pod kierunkiem naukowym prof. dr hab. Urszuli Szuścik oraz promotora pomocniczego dr Joanny Skibskiej spełnia kryteria i wymogi, które są stawiane pracom doktorskim określone w art. 13. 1. *Ustawy z dn. 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule naukowym w zakresie sztuki* (Dz. U. 2017, 1789 t. j. z późniejszymi zmianami). Dysertacja jest oryginalnym rozwianiem problemu naukowego, zaświadcza o wysokim poziomie wiedzy oraz wysokim poziomie umiejętności metodologicznych Autora, koniecznych do prowadzenia samodzielnych przedsięwzięć badawczych. Na tej podstawie

wnoszę o przyjęcie dysertacji i dopuszczenie Pana mgra Mirosława Łukasika do dalszych etapów postępowania o nadanie stopnia naukowego doktora.

Uznając, że rozprawa jest oryginalnym, wartościowo merytorycznie i metodologicznie poprawnym opracowaniem, wnoszę o jej wyróżnienie. Na uzasadnienie tego wniosku składa się bardzo wysoka wartość merytoryczna całości dysertacji a szczególnie jej części empirycznej. Poczynając od wyboru bardzo rzadko podejmowanego przez polskich badaczy obszaru badań, poprzez złożoność i nowatorstwo koncepcji badawczej jak i jej realizację. Założenie badawcze zostało skrupulatnie i konsekwentnie zrealizowane przy użyciu wielu metod, na szczególne uznanie zasługuje wykorzystanie eksperymentu oraz opracowanie programu terapeutycznego. Wyniki badań i wnioski płynące z ich ilościowych i jakościowych analiz i interpretacji przekonują, że jest możliwe wdrożenie uzyskanych doświadczeń do praktyki na poziomie nauczania wczesnoszkolnego. Może to mieć bardzo istotne znaczenie dla uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Autorski program terapeutyczny warto upowszechnić, jako wspierające nauczycieli i pedagogów rozwiązanie w codzienności szkolnej. Brakuje tego typu pomocy, częstokroć w szkole nie docenia się lub umniejsza rolę aktywności plastycznej w ogólnym rozwoju dzieci, tym bardziej warto docenić specyficzne, o terapeutycznym charakterze, podjęte udane próby wykorzystanie tejże aktywności.

Rozprawa winna być opublikowana, gdyż jest wartościowa poznawczo i może być przydatna zarówno dla studentów nauk pedagogicznych, rodziców, nauczycieli i pedagogów jak i terapeutów i instruktorów zajęć plastycznych.

Anne Bogdanusz